Hackknivar från Wira

LARS EDBERG

Wira Bruk i den sydöstra delen av Uppland känner väl de flesta som leverantör av värjklingor och bajonetter under vår stormaktstid, då man tidvis även hade monopol på dessa leveranser till rustkammaren. Men jämsides med den ''krigiska'' produktionen tillverkades vid Wira även ''fredliga'' smidesprodukter, en verksamhet som kom att alltmer dominera vartefter som tiderna för Sveriges del blev fredligare under 1700-talets slutskede och framför allt sedan Wira 1775 mist sina privilegier. Mest känt för denna del av sin verksamhet har bruket blivit för sina liar och yxor, men utbudet av ''fredliga'' verktyg och redskap har varit mycket stort och började också tidigt.

Från 1712 finns en hyllningsdikt bevarad från bröllopet mellan mäster Johan Bertram dy från Wira och jungfru Maria Spång från Stockholm. Den bär titeln ''Astrilds Visit Uthi Vulcani Wärckstad''. Det framgår av texten att författaren, Olao Lindsteen, är väl bevandrad i Wira och känner hantverkarna där. Aktstycket är intressant ur flera synpunkter. Det ger den äldsta kända litterära beskrivningen av Wira med dess smedjor och sliphus. Enstaka exempel på hackknivar från Wira finns, som vi ska se, redan från 1690-talet, men bröllopsdikten ger ett av de tidigaste beläggen för att vid sidan av ''Martis blancka Swärd'' även ''Saturni redskap'' framställdes i stor skala vid vår stormaktstids främsta vapensmedja. Författaren berättar hur man vid storhammaren i Wira ''räckte ut'' såväl värjtenar som sågblad, och fortsätter:

''Skeps-redskap många slag som är
Skeps krafft och smycken
Samt mycket annat som ey hwar kan
kännas wed.
Donkraffter som giör gagn för tiugu
arbetzdrängar.
Med en en ensam Karl kan lyffta huus
och skepp;
Och Waltzar som ibland är ondt att få
för pengar
Som här ey många wet om lijka
Konste-grepp.
Wågbalkar samt hwadhälst för många
Handtwärck tiente
Såg Astrild hos Vulcan arbetas ganska
nätt.''

ASTRILDS VISIT
uthi
VULCANI Wärckstad/
Samt
Ett lofligit Handtwärcks Beröm/
Jämte
En trogen Echtenskaps Lyckönskan/
Då
Den berömmelige Klingsmeden och Stählarbetaren
i Wira Bruk/
Ähreborne/ Wählachtade och Konstrijke
Herr JOHAN
LENTHAM/
Samt
Den Ähreborne/ Budsruchtige och Dygdesinte
JUNGFRU/
Jungf. MARIA
SUNAB/
Herrans Namn
Sig uti ett Christeligit Echtenskap begåtwo/ hwars lycksälle
Bröllops Fäst uti förnähme och hederwärde Personers närwaro
i Stockholm den 19. Augusti 1712. celebrerades.
Wälment författat
Af
LINDSTEEN.

Titelbladet till bröllopsdikten från 1712. Tekniska Museet. Foto förf.

Bredden i denna fredliga produktion, som den framställs här, förvånar, om man betänker att dikten skrevs endast tre år efter katastrofen vid Poltava och Perevolotjna, då man givetvis fick sätta till alla klutar för att få fram en stridsduglig och fullbeväpnad armé igen!

Bland alla de flera hundra typer av verktyg och redskap som tillverkades vid Wira under cirka 300 år har hackknivarna visat sig vara av speciellt intresse. Detta har flera orsaker. Först och främst har de producerats under en mycket lång period – drygt 200 år – och

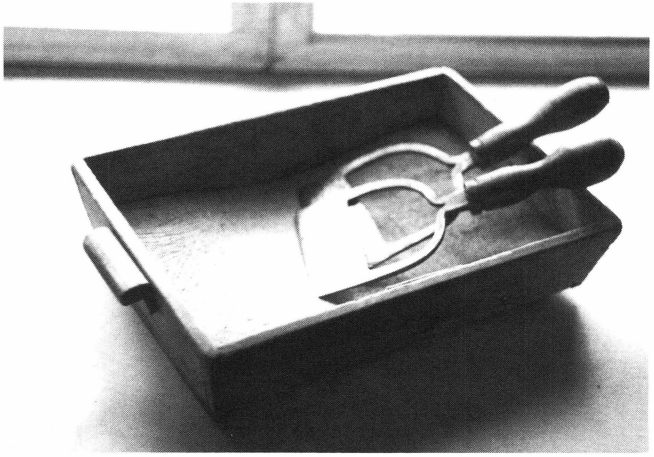

Hacklåda med knivar. Wira Museum. Foto förf.

under denna tidrymd genomgått intressanta typologiska förändringar. De verkar också ha framställts i förbluffande stora mängder och är spridda över praktiskt taget hela landet. Dessutom utgör en del av de tidigaste exemplaren, som vi ska se, veritabla små konstverk. Trots att det nu är 100 år sedan de sista Wirahackknivarna lämnade smedjan, hör de fortfarande till de allra vanligaste föremålen vid auktioner på landsbygden. De fanns ju i praktiskt taget varje hem. Det stora antalet bevarade knivar och den långa tillverkningsperioden medför att hackknivarna från Wira dessutom visar upp en mycket rik flora av smedstämplar. Ingen annan produkt kommer ens i närheten i detta avseende. Detta kan då i sin tur vara till stor hjälp när man vill identifiera annat Wira-smide. Bruksnamnet saknas nämligen ofta i stämplarna på den tidigare ''fredliga'' produktionen.

Hackknivarna (kötthackorna, hackorna) användes parvis – en i varje hand – för att hacka sönder köttprodukter vid framställning av t ex korv och sylta. De nyttjades också vid grönsakshackning. Som underlag använde man en hackbräda eller hacklåda. Brädan respektive lådans botten bestod oftast av en tjock ekplanka, eftersom nötningen från den vassa eggen mot underlaget blev mycket stor.

Att så många hackknivar bevarats till våra dagar utan allvarligare rostangrepp beror dels på användningen, dels på förvaringen. Som hushållsredskap rengjordes de noga och förvarades ofta torrt och varmt i köket eller dess omedelbara närhet. Även om de inte genast diskades, hade de vid kötthackningen fått ett naturligt fettlager som skydd. Samma höga bevarandegrad har t ex inte liar, yxor och andra redskap som både använts och förvarats utomhus el-

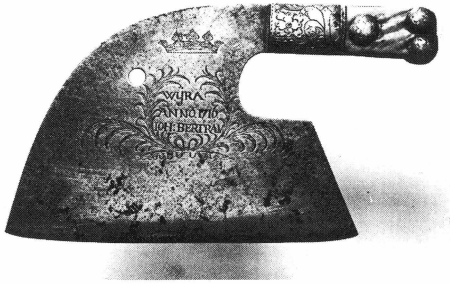

Hackkniv av Johan Bertram 1716, grupp B. Nordiska Museet. Foto förf.

ler i ouppvärmda och fuktiga ekonomibyggnader.

En inskränkning är här på sin plats. Den stora mängden bevarade knivar gäller 1800-talet – inte den typ som närmast skall behandlas från 1600-talets slut och 1700-talets första decennier. De är tvärtom mycket sällsynta.

De bertramska knivarna

De äldsta kända hackknivarna från Wira är av en modell som brukar tillskrivas de nyss nämnda klingsmederna Johan Bertram dä och dy. Enligt tillgängliga uppgifter var fadern – Johan Bertram dä – mästare vid Wira åtminstone från 1689, sonen från omkring 1710. Fadern var ålderman i Wira hantverksämbete 1714–1730 och efterträddes som sådan av sonen 1730–1739.

Före 1739 fanns vid Wira ett skråämbete, gemensamt för samtliga hantverkare. 1739 bröt sig klingsmederna ut och bildade ett eget ämbete.

Johan Bertram dä dog 1734 vid 79 års ålder, sonen endast fem år senare, 54 år gammal. Båda ligger begravda på en verklig hedersplats, i korsgången ”under stora Cronan” i Roslagskulla kyrka, enligt anteckningar i kyrkboken. Det var Johan Bertram dä som skötte underhandlingarna med gjutaren Meijer i Stockholm, när ”samptliga Handtwärckare i Wijra Bruuck” skänkte den magnifika ”Brukskronan” vid kyrkans invigning 1706 (Citatet är från inskriptionen på kronan).

De bertramska hackknivarna är av en yxliknande modell och mycket karakteristiska och lätt identifierbara. Den yttre halvan av skaftet är på vardera sidan klädd med en skiva av ben eller älghorn, som hålls på plats av tre, ibland fyra, genomgående nitar med stora huvuden. Skaftdelen närmast bladet omslutes av en stålhylsa. Övre delen av bladet är försedd med ett runt hål för upphängning.

De flesta av dessa knivar har dekorationer i form av gravyrer, punsningar och etsningar, men även odekorerade knivar förekommer. Som tidigare nämnts tillverkades hackknivarna alltid parvis, en för höger och en för vänster hand. Till följd härav har endast den ena sidan av kniven dekorationer, den sida som syntes utåt vid användandet. De stora nithuvudena och stålhylsan är graverade och punsade. Det gäller i allmänhet även de knivar som saknar dekor på bladet. Är knivbladet dekorerat, är det etsat. Gravyrerna och puns-

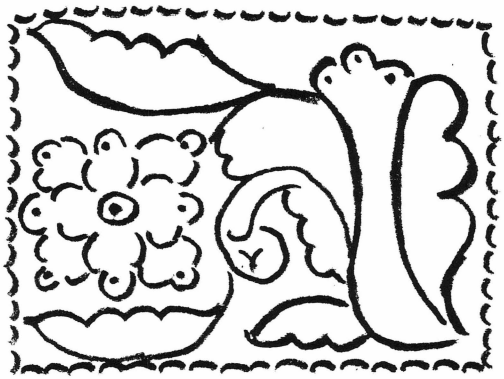

Dekor på skafthylsa, tidigt 1700-tal. Blomman återkommer på nithuvudena. Teckn förf.

ningarna varierar endast obetydligt på samtliga knivar, medan man i fråga om etsningarnas utseende kan urskilja tre huvudtyper av dekor.

Nithuvudena pryds av en mycket karakteristisk blomma. En liknande blomma återkommer på skafthylsan, här utökad med ett stjälk- och bladmönster, nästan kurbitsliknande. Allt omges av en ram bestående av små, halvmånformiga figurer. Samma blom- och bladmönster återkommer för övrigt på handtagen till de samtida alnmått, som kan tillskrivas dessa mästare.

Här är det kanske på sin plats att kortfattat beröra skillnaderna mellan gravyr, punsning och etsning, särskilt som man sällan gör åtskillnad mellan dessa tekniker i auktionskataloger, när det gäller dekorerade metallföremål.

Vid *gravering* behandlas metallytan direkt, mekaniskt, med en sk gravstickel. Man skär helt enkelt spår i ytan. Metoden kan kännas igen därpå att stickeln lämnar något upphöjda partier i spårets kanter.

Även *punsningen* innebär en mekanisk påverkan. Punsen kan jämföras med en liten stämpel. Dess mönster slås in i metallen med en hammare. På skafthylsan har en liten halvmånformad puns använts för att slå in ramen runt mönstret. Även blomman är gjord med samma puns, kompletterad med en cirkelformad, liksom vissa delar av bladverket. De långa, böljande linjerna i stjälkar och bladverk är däremot graverade.

Etsning innebär en kemisk påverkan på metallen. Den yta som ska dekoreras täcks först med ett tunt lager av ett syrabeständigt ämne, t ex flytande vax. När vaxet stelnat ritar man med en etsnål mönstret i vaxytan, varvid metallen friläggs just där. Ytan behandlas sedan i ett syrabad – vanligtvis svavelsyra – som under längre eller kortare tid fräter in mönstret i metallen, där denna är frilagd. Ju längre tid syran får verka, desto djupare etsas mönstret in. Slutligen tvättas vaxet bort och mönstret framstår då nedsänkt i metallen. Detta är den enklaste etsningsmetoden. Den kallas radering eller linjeetsning, och det är den tekniken som använts på de här berörda Wira-hackknivarna. Något mer komplicerad är den sk högetsningen – en teknik som i Wira bl a utnyttjades av Johan Wilhelm Kindt på 1750-talet, ofta i kombination med linjeetsning. Den lämnas emellertid därhän i detta sam-

Hackkniv daterad 1699. Privat ägo. Foto förf.

manhang, eftersom inga hackknivar veterligt påträffats med dekor i högetsning.

Själva bladen på de bertramska hackknivarna från Wira är alltså etsade. Motiven på de olika knivarna är likartade men inte identiska som på skaft och nitar: Ett blad- eller blommönster kombineras med ett parti med text. Texten kan bestå av årtal, ordet Wijra, mästarsignatur och ägarinitialer eller ägarens hela namn. Olika kombinationer av dessa texter förekommer. Ovanför bladmönstret finns oftast en krona. Som tidigare nämnts kan man urskilja tre

Den elegant formade skafthylsan. Foto förf.

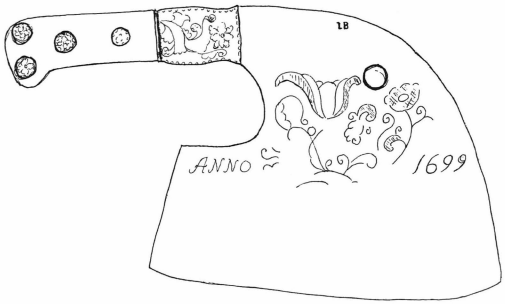

Försök till rekonstruktion av dekoren, grupp A. Teckn förf.

huvudtyper av dekor, även om undersökningsmaterialet av naturliga skäl är mycket litet. Sammanlagt 22 hackknivar av denna typ har påträffats: 9 i Nordiska Museet, 1 i Eskilstuna museer, 1 i Wira Museum och 11 i privat ägo. 7 av dessa saknar synlig etsning på bladet.

De äldsta daterbara knivar av denna typ som påträffats är ett par i privat ägo. De är daterade 1699 och skiljer sig i flera avseenden från de senare Bertramknivarna, dock inte ifråga om själva knivbladets form. Den benklädda delen av skaftet är emellertid längre och har till följd därav fyra stora nitar i stället för de vanliga tre. Skaftets totallängd är 14,5 cm, medan motsvarande siffra för senare knivar varierar mellan 11 och 12,5 cm. Även skafthylsan har en annorlunda och vackrare utformning med insvängd ''midja''. Båda knivarna är längst upp vid bladets rygg stämplade IB, d v s Johan Bertram.

Vad som framför allt skiljer ut dessa knivar från de övriga är dock den etsade ornamentiken – både ifråga om mönstrets utseende och dess placering på knivbladet. Nu är tyvärr etsningarna genom nötning nästan helt utplånade och kan bara delvis svagt skönjas. Jag har emellertid försökt göra en rekonstruktion genom att sammanföra synliga rester på de två knivarna till *en* bild. Den blir ingalunda fullständig men ger ändå en föreställning om mönstrets ursprungliga utseende.

Texten inskränker sig till ordet ANNO till vänster på bladet och årtalet 1699 till höger. Däremellan utbreder sig över en ganska stor del av ytan ett stiliserat blom- och bladmönster. Kompositionen ger intryck av att vara en aning obestämd, vilket dock kan bero på att den inte är komplett. Särskilt nedåt – mot eggen – tycks en del partier vara helt bortnötta. Vissa element i de stiliserade bladen återkommer i de senare typerna.

Intressant i detta sammanhang är också en av Nordiska Museets hackknivar, som i de flesta detaljer överensstämmer med de ovan behandlade: Det långa skaftet, de fyra nitarna, mästarstämpeln uppe vid ryggen. Tyvärr är etsningarna ännu sämre bevarade men de verkar vara likartade och tycks också här ha brett ut sig över en stor del av knivbladet. Skafthylsan är rak. Däremot har man lagt ner arbete på skaftets benskivor och skapat ett vackert zig-zagmönster i mörkare och ljusare gulbruna färger genom att slipa ner benet till dess mer porösa inre parti.

Bertram-kniv, grupp B. Kniven hårt nedslipad. Jfr även bild 3. Privat ägo. Foto förf.

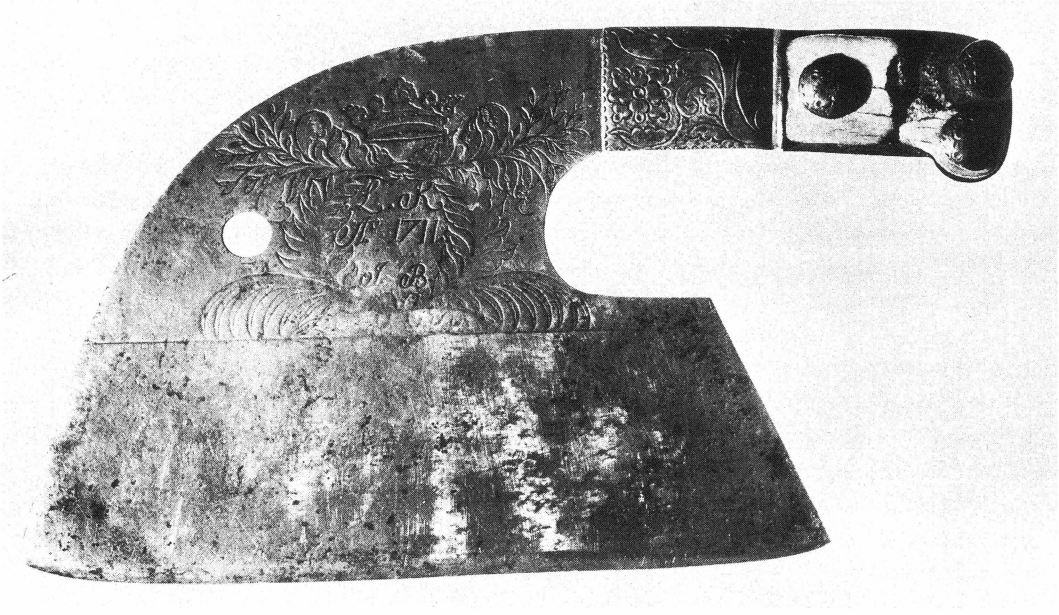

Bertram-kniv, grupp C. Privat ägo, foto Hans Stiwenius.

BIBLIA,
Det är
All then
Heliga Skrift
På Swenska,
Efter
Konung Carl then Tolftes
Befalning
Medh förriga Editioner jämnförd; Summarier/ och Marginalier å nyo öfverseedde; Concordantier/ och Anmärckningar förökade; Nya Register/ och Biblisk Tideräkning medh mera/ som efterfolgt nästwarande beskriffwer.
Medh Kongl. Majtz allernådigsta fribet.
CONSORTIO HARMONIÆ
I II III
STOCKHOLM/
Tryckt uthi sal. HENRICH KEYSERS Tryckerij/ åhr 1703.

Titelbladet till Karl XII:s bibel 1703. Foto förf.

Dessa tre knivar utgör exempel på vad vi kan kalla *grupp A*.

Grupp B och C har inbördes flera gemensamma drag. Skaften har tre nitar och är kortare än i grupp A. Mästarstämpeln IB saknas också på de exemplar jag haft tillfälle att undersöka. Men viktigare än detta är den strängare, mer sammanhållna kompositionen för den etsade dekoren. Här får ett rent bladmönster utan blommor bilda en inramning till texten, som innehåller fler komponenter än bara ett årtal. Ovanför bladmönstret finns en krona i båda grupperna. Den saknas däremot i grupp A.

Men skillnaderna mellan grupp B och C är också stora ifråga om ornamentiken. Det som skiljer dem åt är tre detaljer: Bladornamentet, textens utseende och eventuell mästarsignatur (här gäller det inte stämplad signatur utan etsad).

Bladornamentet i grupp B är tämligen stelt och enkelt. Från två korslagda palmblad reser sig ett par tistelliknande stänglar, som bildar den rundel, inom vilken texten placerats. I grupp C finns de korsade palmbladen kvar, men tistlarna har mjukats upp och kompletterats med ett frodigare och elegantare bladverk.

Båda dessa mönstervarianter skiljer sig helt från den äldre grupp A. De utgör enkla och vackra prov på karolinsk barock, men är på intet sätt originella. Kanske kan man se dem som bertramska försök att anpassa sig till en modernare stil. Likartade ornament kan man lätt hitta i exempelvis den samtida boktryckarkonsten. Det må här räcka med att hänvisa till omramningen av Moses med lagtavlorna på titelbladet till Karl XII:s bibel av 1703 eller till ett flygblad från 1706, som visar det första mötet mellan Karl XII och August den Starke av Polen. Ännu tydligare är kanske likheten mellan bibelornamentet

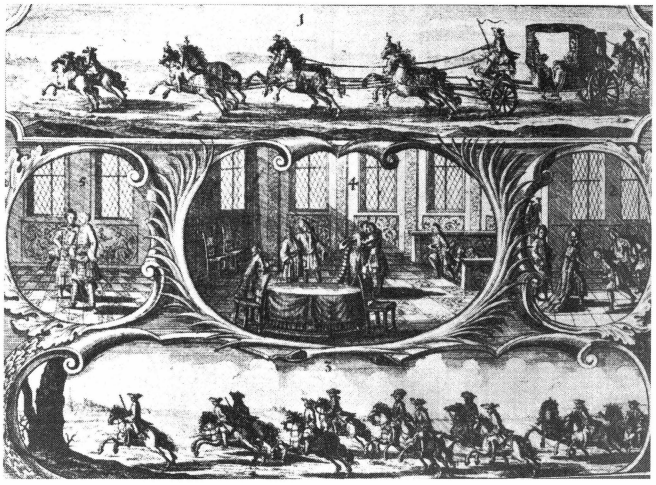

Karl XII möter August av Polen, flygblad 1706. Foto förf.

och den bertramska bladranka som inramar konungens namnchiffer på en del kavalleriofficersvärjor från samma tid.

Texten i grupp B har etsats i versaler. Inom grupp C har genomgående en elegant utformad skrivstil använts.

Mästarsigneringen inom de två grupperna är naturligtvis viktig. Såväl förnamn som efternamn är ju gemensamma för de här aktuella mästarna. Det visar sig att en skillnad finns mellan grupperna. Knivarna i grupp B är signerade med hela namnet i versaler. Förnamnet har dock ibland förkortats. Knivarna i grupp C är signerade med initialerna IB i skrivstil eller har inte signerats alls.

Av de påträffade 15 knivarna med etsningar på bladet hör 3 till grupp A, 3 till grupp B och 9 till grupp C.

Naturligtvis är det frestande att utifrån dessa tre, sinsemellan ganska olika typer av de äldsta hackknivarna från Wira göra ett försök att hänföra varje typ till en bestämd mästare. Därtill är dock det tillgängliga materialet alldeles för magert. Dessutom uppträder minst två andra svårigheter. De båda aktuella mästarna verkade ju samtidigt under nästan 25 år och hade dessutom identiska namn! Där signering med hela namnet förekommer, står det antingen IOH: BERTRAM eller IEAN. BERTRAM FEC. Anmärkningsvärd är kanske den franska namnformen IEAN (Jean = Johan), men släkten Bertram var av vallonskt ursprung även om den invandrat hit från Solingen. Om åtminstone den andra generationen vid Wira ibland föll tillbaka i franskan är kanske inte så underligt. Men är det troligt att också den tredje gjorde det?

Nu kan emellertid fyra av knivarna bindas till två olika mästare med någorlunda säkerhet. Det gäller för det första

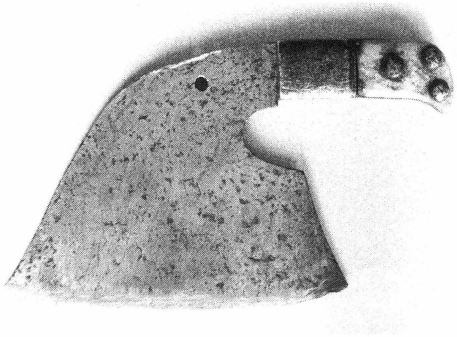

Bertram-kniv av något annorlunda modell. Wira Museum. Foto förf.

det äldsta kända knivparet från 1699. Då var fader Bertram mästare sedan 10 år, men sonen var endast 14 år gammal och kan alltså inte komma i fråga. För det andra har vi ett av de etsade paren i Nordiska Museets samling. De hör till grupp C. Här saknas mästarsignatur, men knivarna är daterade så sent som 1735, d v s året efter den äldre Bertrams död. Dessa knivar bör då rimligtvis vara gjorda av den yngre Bertram.

Så mycket längre kommer vi för närvarande inte i denna fråga. I avvaktan på att fler knivar ska dyka upp ur gömmorna skulle man möjligen kunna våga sig på en vild gissning att grupperna A och B utförts av Johan Bertram senior och grupp C av junior! Men vem vet? Det kan finnas fler mästare att välja bland. Bara inom den bertramska släkten finns t. ex. Johan seniors far – N. Bertram – om vilken vi inte vet mer än att han hörde till den första grupp Solingen-smeder, som Claes Fleming lockade till Wira omkring 1630. Det är mycket sannolikt att han medförde konsten att etsa i stål till Wira från Tyskland och att han lärde upp sonen Johan senior. Kanske har det annorlunda mönstret i grupp A just detta ursprung! Bland tänkbara etsare i Wira vid denna tid kan vi inte heller helt utesluta Wilhelm Bertram, även om ingen signatur eller stämpel veterligt kan knytas till hans namn. Han var yngre bror till Johan junior och var verksam som mästare åren 1716–1721, då han dog, endast 29 år gammal.

Bland de bertramska hackknivarna skall slutligen omnämnas en kniv i Wira Museums samling. Den är hårt sliten och rostskadad och har dessutom fått genomgå en vårdslös och hårdhänt rengöring. Huruvida bladet varit etsat eller ej är därför omöjligt att avgöra. Rester av det karakteristiska mönstret på skafthylsan gör dock att den kan hänföras till denna grupp av tidiga Wira-hackknivar.

Det intressanta är dess annorlunda design. Skaftet är förhållandevis kort och slutar i en spets i stället för den vanliga rundningen. Knivbladets främre och bakre kanter är elegant konkava ner mot eggen, och hålet för upphängning sitter närmare skaftet än på övriga knivar. Variationerna är alltså små, men resultatet blir ändå påfallande. Det troliga är att denna kniv – med sitt avvikande utseende – antingen är äldre eller yngre än de övriga kända i gruppen. Vilketdera är naturligtvis omöjligt att avgöra med bara ett känt exemplar.

De etsade hackknivarna har i allmänhet beställts som fästmans- eller bröllopsgåva. Detsamma gäller för övrigt också de vackert dekorerade alnmåtten från samma tid och av samma mästare. De får dock ej förväxlas med en annan grupp alnmått från Wira med helt annan dekor. De härrör från 1750-talet och har Johan Wilhelm Kindt som upphovsman. Eftersom det rör sig om typiska kvinnoattribut är de oftast etsade med kvinnonamn eller med ägarinnans initialer. Föremålen hör också hemma inom de burgnare samhällsklasserna, adeln eller det förmögna borgerskapet. Originella är på sitt sätt två sammanhörande hackknivar i Nordiska Museets samling. De har både den kvinnliga och den manliga kontrahentens namn etsade – ett namn på varje kniv: Brigitta Syrck och Swen D. Ylander. Kanske ett resultat av interna jämställdhetsdiskussioner på 1700-talet?

Troligen har familjen Bertram haft en viss lagerhållning när det gäller dessa hackknivar. De har ju lätt kunnat tillverkas i förväg med de identiska dekorationerna på skafthylsa och nithuvuden. Det är då inte alldeles säkert att den som gjort smidesarbetet också utfört etsningarna. Den *instämplade* signaturen IB *kan* alltså gälla enbart smidet, vilket naturligtvis inte gäller för etsade signeringar. Intresserade kunder har så kunnat köpa knivarna, antingen i odekorerat skick eller beställa en komplettering i form av etsad ornering på knivbladen. Likadant torde förhållandet ha varit beträffande alnmåtten från denna tid. De har en identisk utformning av skaftornamentiken och förekommer såväl med odekorerad som etsad klinga.

Övriga hackknivar

Den typ av hackknivar som hittills behandlats, hör på grund av sin ålder och sin karaktär av ''statusprylar'' inte precis till de vanligaste. Modellen går tillbaka på tyska förebilder, och det är troligt att den importerades till Wira med de första Solingen-smederna omkring 1630.

Det är emellertid sannolikt att den mer traditionella typen av hackknivar – den med skaftet rakt upp – tillverkats parallellt med den bertramska modellen. Även om inget exemplar med fullt så gamla anor påträffats, är det tydligt att dessa hackknivar under 1700- och framför allt under 1800-talet kom att bli en av de verkligt stora produkterna vid Wira. Ett mycket stort antal av dessa går att klart attribuera till bruket tack vare att de är stämplade – antingen bara med en mästarstämpel eller med bruksnamnet WIRA eller med bådadera. Vanligast förekommande är enbart mästarstämpeln. Även helt ostämplade knivar förekommer, och ibland har stämpeln nötts bort av flitig användning eller blivit oläslig. Det är dock möjligt att även bland dessa knivar urskilja dem som är av Wira-tillverkning. Dels har de en mycket typisk design, som man snart lär sig känna igen, dels kan de identifieras

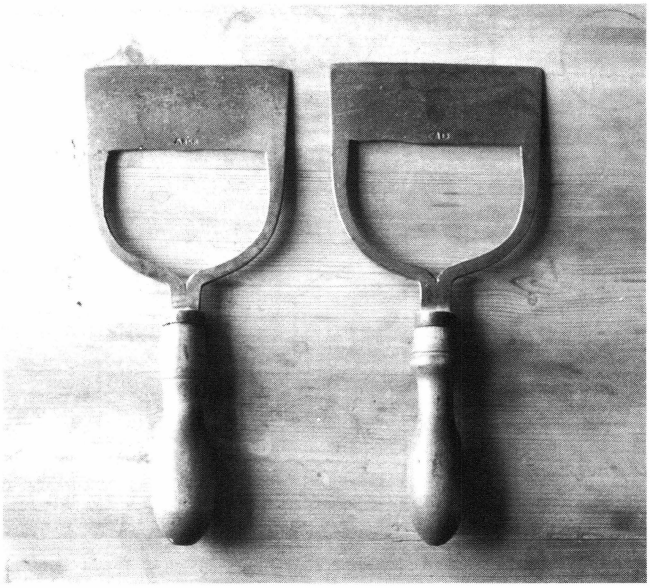

"Klassiska" Wira-knivar från 1800-talets mitt med de två vanligaste skafttyperna. Wira Museum. Foto förf.

med hjälp av träskaften, om dessa är de ursprungliga. Skaften till hackknivar, liksom även till yxor, isbillar m m, svarvades vid Wira och fick därigenom även de en igenkännlig form. Vissa slipare vid bruket hade även denna uppgift. Två av dem har kunnat identifieras, J. Wångdahl och F. H. Björkman, som i nu nämnd ordning tycks ha svarat för skaftens utformning från 1800-talets mitt fram till 1920-talet.

Den "klassiska" Wira-hackkniven, den som man fortfarande ofta träffar på i antikbodar och på auktioner, tillverkades huvudsakligen mellan 1830 och 1880. Under denna period får den sin enhetligaste utformning, men har föregångare redan under 1700-talets tre sista decennier. De viktigaste kännetecknen är följande (se vidstående bild):

A. Byglarna är ganska smala och har en i det närmaste kvadratisk genomskärningsyta, vilket ger kniven ett lätt och elegant utseende.
B. Knivbladets och byglarnas ytterkanter ner till rundningens början är parallella eller nästan parallella.
C. Halsens längd (avståndet mellan den punkt där byglarna möts och där tången och skaftet börjar) är måttlig (ca 2–2,5 cm).
D. Skaftets övre del omsluts av en järnring ca 7 mm bred och smidd omlott. Även mässingsring kan förekomma i undantagsfall.

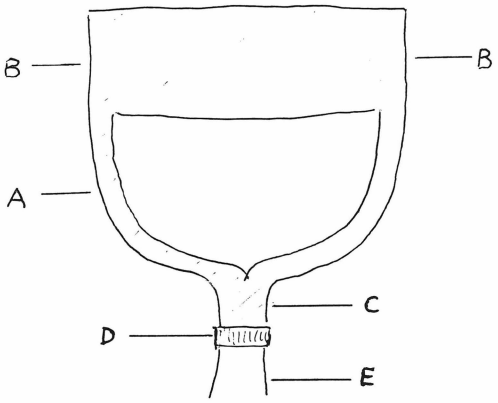

E. De svarvade originalskaften har bestämd design.

Om man nu med hjälp av mästarstämplarna försöker följa denna typ av hackkniv bakåt i tiden, visar det sig att den blir allt mindre enhetlig ju längre tillbaka man kommer. Först och främst varierar storleken avsevärt under 1700-talet och början av 1800-talet. I Wira Museums samling finns alla storlekar mellan en totallängd av 36 och 22 cm räknat från eggen till skaftspetsen.

Två huvudtyper kan dock urskiljas från denna tidigare period. Den ena liknar i allt väsentligt den klassiska modellen men är avsevärt mindre och har mer varierande skaftformer. Den andra är mer av normalstorlek, men byglarna är plattare och bredare och har alltså en rektangulär genomskärning. Byglarnas och knivbladets ytterkanter är inte heller parallella utan strävar utåt mot eggen. Ett gemensamt särdrag hos båda dessa tidiga typer av Wira-hackknivar är också att halsen är påfallande lång jämfört med den ''klassiska'' modellen från

Två knivar från 1700-talets slut. Wira Museum. Foto förf.

Wira-kniv av "industrimodell". Wira Museum. Foto förf.

1800-talet. Halslängder på 3–4,5 cm är ingen ovanlighet.

Om man så i stället följer den "klassiska" kniven framåt i tiden, mot 1900-talet, upptäcker man också förändringar, som i det här fallet är lättförklarliga.

Den framträngande industrialismen utgör under 1800-talets senare del ett allt svårare hot mot verkstäder av Wiras typ, där allt arbete utfördes för hand utom själva utformningen av ämnena, vilket skedde under vattenhjulsdrivna knipphammare. Hotet utgjordes inte bara av mängden industritillverkade varor utan också av varornas utseende, som av köparna ofta uppfattades som finare än de hantverksmässigt framställda. För Wiras och hackknivarnas del torde konkurrensen från framför allt Eskilstuna ha varit svår. Det är då ganska naturligt – om än lite patetiskt – att man nu försöker efterlikna de fabrikstillverkade knivarna av Eskilstuna-modell. Man lägger sålunda ner mer arbete på finishen. En smal mässingsring blir nu standard i stället för den smidda järnringen, och även träskaftets utformning anpassas till fabriksknivarna. Det får en finare polerad yta och förses upptill med en skarp "krage". Stämplingen moderniseras såtillvida att mästarens hela efternamn används med förnamnsinitialer – tillsammans med bruksnamnet WIRA. Alla tidigare hackknivar utom de bertramska har enbart initialer som mästarstämplar, oftast två eller tre men ibland t o m fyra.

Slutresultatet blir att de sista hackknivarna från Wira framstår som ganska opersonliga, och de kan vid hastigt påseende lätt förväxlas med Eskilstuna-knivarna eller andra fabrikstillverkade knivar.

Dessa sista hackknivar från Wira är emellertid inte så ymnigt förekomman-

Kniv som stukats till för sekundär funktion. Wira Museum. Foto förf.

de som man på grund av närheten i tiden kunde vänta. Förutom den hårdnade konkurrensen från andra tillverkade beror detta på att en helt annan konkurrent dykt upp – köttkvarnen. Dess popularitet växer stadigt under 1800-talets slut och i takt därmed minskar efterfrågan på hackknivar alltmer för att till slut helt upphöra. Detta torde ha skett någon gång kring sekelskiftet. Ett par fakta kan illustrera detta. I Wira Museums arkiv förvaras smeden Carl Törnbergs räkenskaper med Julius Slöörs redskapshandel i Stockholm. Slöörs fungerade åren 1894–1920 som generalagent för Wira. Endast under ett av åren – 1896 – noteras en leverans av hackknivar, och då en mycket blygsam sådan: 6 st! Under samma år levererade Törnberg bl a 148 timmer- och slaktbilor, 1769 andra yxor av olika slag samt 636 liar.

John Dahlgren var den allra sista smeden vid Wira. Han använde egen stämpel efter faderns död 1926. Ingen enda hackkniv med hans stämpel har påträffats!

När hackknivarna hade tjänat ut hände det ibland att de fick en sekundär funktion. De kunde t ex med framgång användas som smärre barkjärn eller till att spänta stickor med i köket. Många uttjänta hackknivar har faktiskt återfunnits i vedlårar! Dessa knivar har ofta böjts eller stukats till på lämpligt sätt för att passa bättre i sin nya funktion.

Slutligen skall med några ord beröras en variant av hackknivar, som man ibland träffar på. De benämns i räkenskaperna ''kålknivar'' och har främst varit avsedda till att hacka grönsaker, bl a. kålrötter, som ju under 1800-talet och även tidigare användes mycket flitigare i hushållen än i våra dagar. Kålknivarnas ytterkonturer ansluter i stort sett till de vanliga hackknivarnas form, men bladet

Kålkniv. Wira Museum. Foto förf.

är utsmitt som en sammanhängande platta. Byglar saknas alltså. Kniven får därigenom en avsevärt större tyngd och ökad effektivitet, vilket säkert var behövligt när man skulle sönderdela kålrötterna. Kålknivarnas mästarstämpel återfinns på halsen, medan de vanliga hackknivarna stämplades nära ryggen på själva knivbladet.

Några av de vanligaste mästarstämplarna på ''klassiska'' Wira-hackknivar.

ABD Adolf Basilius Dahlgren (f 1837, utflyttad till Ortala 1890, d 1912).

AHS Adolf Holmström (f 1826, d 1901).

CAD Carl Adolf Dahlgren (f 1807, d 1872).

CFD Carl Fredrik Dahlgren (f 1835, d 1926).

CTB Carl Törnberg I (f 1836, d 1910).

FSB Fabian Stigberg dä (f 1811, d 1874).

RTB a) Rickard Törnberg (f 1825, d 1906).
b) Carl Törnberg II (f 1858, slutade 1928), (sonen använde faderns stämpel).

USB Ulrik Stigberg (f 1814, d ca 1895).

WHG Wiktor Holmgren (f 1840, d 1894).

Källor och litteratur

Otryckta källor

Uppsatsen bygger främst på ett mångårigt studium av ett stort antal hackknivar i såväl privat ägo som i offentliga samlingar. Av de senare har bl a utnyttjats Nordiska Museet, Upplandsmuseet och ett stort antal hembygdsgårdar. När det gäller knivar från 1700-talets slut och 1800-talet har Wira Museums samling av ca 100 ex utgjort grundstenen.

Böneskrift 1784 från Wirahantverkarna till bruks-patron Hebbe (Östanåarkivet)
Smeden Carl Törnbergs räkenskaper med AB Julius Slöörs redskapshandel (Wira Museums arkiv)

Tryckta källor
Den svenska historien, Sthlm 1966, 10-bands-uppl., del 5
Sveriges kyrkor – konsthistoriskt inventarium: Uppland band I häfte 4, Sthlm 1950.
Handens redskap och verktyg (När? Var? Hur?-serien, 1984)
Hellner, Brynolf: Stålets dekorering inom vapensmidet (Livrustkammaren, Vol IX: I, 1961)
Jansson, E. Alfred: Vira Bruk. Vår äldsta och förnämligaste vapensmedja (Blad för Bergshandteringens Vänner, häft 1, 1943.)
Lindsteen, Olao: Astrilds Visit Uthi Vulcani Wärckstad, Sthlm 1712 (Ex. finns i KB och Tekniska Museet)
Malmborg, Gösta: Ståletsarna vid Wira Bruk (Från Nordiska Museets samlingar – bilder och studier tillägnade Gustaf Upmark på hans femtioårsdag den 13 mars 1925)
Malmborg, Gösta: Ett bidrag till klingsmeden Johan Bertram dy:s biografi (Fataburen 1928)
Malmborg, Gösta: Till ståletsningens äldre historia i Sverige (RIG 1927)
Nordström, Alf: Vira – klingsmedja och liebruk (Sthlm 1969)
Nordström, Lena: White Arms of the Royal Armoury (1984)
Rinman, Sven: Försök till Järnets Historia (Sthlm 1782)